

Reciprociteit en zorg voor ouderen

Een antropologische vergelijking tussen Ghana en Nederland

Sjaak van der Geest*

Voor Maame Mercy Ofori en haar verzorgers

Samenvatting

Door de situatie van ouderen in Nederland te vergelijken met die van ouderen in een Ghanees dorp worden enkele Nederlandse vanzelfsprekendheden in ouderenzorg ter discussie gesteld. Er blijken grote verschillen te bestaan: in Ghana levert de overheid nagenoeg geen bijdrage aan het materiële welzijn van ouderen. De sociale zekerheid voor Ghanese ouderen is geheel afhankelijk van hun familie. Het gevolg is dat vele ouderen er materieel en emotioneel slecht aan toe zijn. Naast de vele verschillen is er een opmerkelijke overeenkomst. Het principe van reciprociteit, dat men in Ghana openlijk toepast in de zorg voor ouderen, wordt ook in Nederland gehanteerd, zij het op een meer subtiel en verborgen wijze.

Summary: *Reciprocity and care of the elderly: An anthropological comparison between Ghana and the Netherlands.* The author compares the lives of elderly people in Ghana and the Netherlands from the perspective of reciprocity. As a rule, the Ghanaian government does not provide social security for the elderly. Their security is entirely in the hands of their relatives and depends on reciprocity. As a result, some elderly find themselves in a stressful situation, both in material and in emotional terms. A remarkable similarity is that the principle of reciprocity is applied in both societies; in Ghana openly, in the Netherlands in a more subtle and concealed way.

Trefwoorden: antropologie, ouderen, reciprociteit, afhankelijkheid, vergelijking, Ghana, Nederland.
Tijdschr Gerontol Geriatr 1998;29:237-43

Inleiding

Antropologen houden van vergelijkingen. Door onderzoek in een andere cultuur, zeggen ze, kijken we in een spiegel; zien we onszelf en onze eigen gebruiken helderder. De spiegel die de an-

dere cultuur ons voorhoudt, verwijderd onze vanzelfsprekendheden, want wat voor ons 'gewoon' is, is dat ginds niet, wekt daar misschien zelfs verbazing. Deze verwondering dwingt ons vervolgens het 'gewone' opnieuw te bekijken en als het ware ter verantwoording te roepen. Rondkijken bij anderen is dus eigenlijk rondkijken in eigen huis.

Dat klinkt heel aannemelijk, maar hoe werkt dat concreet? En wat worden we er 'wijzer' van? Ik heb me dat afgevraagd voor mijn eigen onderzoek onder ouderen in een Ghanees dorp. Wat heeft dat onderzoek mij geleerd over de wijze waarop ouderen in mijn eigen cultuur leven? En wat hebben ouderen, hun verzorgers en beleidsmakers aan mijn berichten uit Ghana? Lastige vragen. Daarom zal dit niet een heldere beschouwing worden over wat ik *weet*, maar een poging iets te weten te komen. Ideeën over reciprociteit en ouderenzorg in mijn eigen maatschappij zijn gaan schuiven door mijn onderzoek in Ghana en omgekeerd fluctueren mijn gedachten over ouderen en zorg in dat dorp voortdurend als ik ze relateer aan de ervaringen in mijn eigen vertrouwde omgeving. De inzet van dit essay is derhalve Nederlandse en Ghanese observaties op elkaar te betrekken in de hoop nieuwe inzichten te verwerven. Centraal in dit alles staat het begrip reciprociteit.

Bestaat reciprociteit? Het *idee* bestaat ongetwijfeld: het streven om 'quitte' te staan met anderen vormt de basis van onze maatschappij. Als we niet quitte stonden zou dat ons gevoel van afhankelijkheid, onze hoogste culturele waarde, aantasten. Niemand wil bij anderen in de schuld staan; dat zou immers afhankelijkheid impliceren. Zolang ze klein zijn, kunnen kinderen niet quitte staan met hun ouders, dus zijn ze afhankelijk en moeten ze gehoorzamen.

Geld past in die hang naar quitte spelen. Het stelt ons in staat iedere dienst, elk produkt dat wij ontvangen, exact, althans naar ons gevoel, terug te betalen. Volmaakte reciprociteit, zou men zeggen. Het merkwaardige is echter dat het idee 'reciprociteit' in het commerciële circuit juist niet past. Geld lijkt eerder een middel om reciprociteit te ontlopen. Het begrip is alleen op zijn plaats waar het geld taboe is, waar het onmogelijk

* Hoogleraar Medische Antropologie, Universiteit van Amsterdam

Correspondentie:

S. van der Geest, Medische Antropologie, Oudezijds Achterburgwal 185, 1012 KD Amsterdam, tel. 020-5252621, fax 020-5253010, e-mail vandergeest@pscw.uva.nl.

lijk wordt gemaakt met gepaste munt terug te betalen: tussen vrienden en burens, maar vooral binnen de familie.

Marcel Mauss heeft in zijn klassieke essay *Le don* (1925) gewezen op de bredere betekenis van het uitwisselen van geschenken en diensten. Zijn visie wordt het best uitgedrukt in het Maori begrip *hau* dat letterlijk 'wind' of 'ziel' betekent. Alles wat uitgewisseld wordt, aldus de Maori, heeft *hau*. De ziel van het geschenk verlangt terug naar de oorspronkelijke gever. Het geschenk, interpreteert Mauss, is niet een levenloos object maar een bezielde substantie die macht heeft over mensen en hen ertoe brengt op elkaar betrokken te blijven. Het gaat niet om de uitwisselde voorwerpen maar om wat zij teweeg brengen: menselijke samenhang. Mauss heeft het over een 'totaal sociaal gebeuren'. In die visie was geven inderdaad beter dan ontvangen. Het sociale krediet dat men verwierf met vrijgevigheid en gastvrijheid werd 'hogere' gerekend dan het materiële verlies dat men misschien leed. Uitwisseling van geschenken en diensten was een moreel systeem. Mauss illustreert dit met een voorbeeld uit zijn eigen jeugd. Families in Lotharingen die een uiterst karig bestaan leidden, gaven alles wat zij hadden om het hun gasten naar de zin te maken op feesten als bruiloften, eerste communies en begrafenissen.¹

Mauss verwijst onder meer naar de beroemde studie van Malinowski over de Kula, een systeem van uitwisseling van geschenken bij de Trobrianders ten oosten van Papua New Guinea.² Verspreid over lange periodes en nog langere afstanden onderhouden deze eilandbewoners vriendschapsrelaties die bestaan bij de gratie van het geven en ontvangen van geschenken. Het evenwicht tussen wat men geeft en wat men krijgt wordt nauwkeurig in het oog gehouden. Een 'minderwaardige' tegengift wordt gecompenseerd met de belofte dat het echte geschenk nog komt. 'Gebalanceerde reciprociteit' vormt de basis van de vriendschap en verzekert de deelnemers aan het spel de continuering van aanzien.³

Reciprociteit in Nederland

In onze samenleving is reciprociteit een ambigu en ongemakkelijk beginsel. Er zijn vele tekenen dat het idee springlevend is. Het meest overtuigende is misschien wel dat er niet over gesproken wordt. Komter en Schuyt spreken, in navolging van Bozormenyi-Nagy en Spark van een 'stille boekhouding'.⁴ Bourdieu merkt op dat het ene geschenk niet aan het andere mag herinneren.⁵ Wat verzwegen wordt, is belangrijk. Zo ook met reciprociteit. Men doet iets terug maar ontveinst het. Door te zeggen dat het een 'vergelijking' is, zou men het gebaar bederven. Men zou het uit de sfeer van belangeloosheid halen en ver-

plaatsen naar de markt waar gevoelens niet passen. Het tonen van de rekening zou het geschenk of de dienst van zijn grootste charme beroven. Hoewel er grote verschillen zijn tussen korte- en lange-termijnrelaties, werkt het principe van ontveinzing voor beide. Dat geldt voor vrienden, maar ook voor familierelaties, in het bijzonder tussen ouders en volwassen kinderen.

Het feit dat het woord 'reciprociteit' in het sociale verkeer taboe is, berooft degene die het geschenk ontvangt tevens van de mogelijkheid te klagen over een gebrek aan reciprociteit. Hij mag zich niet 'laten kennen'. De vriendschap zal misschien bekoelen, maar men past wel op dit openlijk in verband te brengen met de 'minderwaardigheid' van de tegengift. Bovendien bestaat de mogelijkheid dat de gever er later nog iets aan toevoegt. Niet precies hetzelfde of iets met exact dezelfde waarde teruggeven is ook een bewijs en/of een testen van de relatie. Een goede relatie kan dat 'hebben'. Sahlins spreekt in dat verband van 'generalized reciprocity': er is veel - tijdelijke - non-reciprociteit mogelijk omdat er vertrouwen is dat de beide partijen elkaar niet laten vallen. Al die tijd dienen expliciete verwijzingen naar reciprociteit echter achterwege te blijven. Bourdieu stelt het verstrijken van tijd zelfs als voorwaarde. Het tegengeschenk moet bovendien anders zijn om de indruk dat het om een tegengeschenk gaat te vermijden.

Er zijn diverse ontwikkelingen die het principe van reciprociteit in onze maatschappij ingrijpend veranderd hebben. De belangrijkste is het ontstaan en de groei van de verzorgingsstaat die het reciprociteitsstelsel compliceert en minder doorzichtig maakt. De staat vormt een derde partij die meespeelt en 'corrigeert' wat fout dreigt te gaan. Zij dwingt reciprociteit af door belasting te innen en zorg te betalen. Zij reguleert diensten en middelen voor burgers die - vaak als gevolg van het reciprociteitsbeginsel - zonder komen te zitten. Het geven en ontvangen wordt verspreid over meer mensen en langere periodes en het gevoel van reciprociteit verdwijnt in de anonimiteit van het systeem. Daar komt nog bij dat de interventie van de staat burgers kan bewegen minder te investeren in hun persoonlijke relaties, zeker materieel, misschien ook anderszins. Hun bijdrage en/of tegenprestatie wordt immers door de staat overgenomen. Nergens is die ontwikkeling zo duidelijk waar te nemen als in de ouderenzorg: 'Tegenover de ouderlijke zorgplicht staat ... niet langer de eis dat kinderen na verloop van tijd een materiële tegenprestatie leveren. Ouders verwachten weliswaar dat hun kinderen zich om hen zullen blijven bekommeren, maar deze verwachting wordt niet als tegenprestatie geformuleerd of expliciet als eis aan kinderen gesteld.'⁶ Wat de afgelopen eeuw in Nederland is veran-

derd in de wijze waarop oude familieleden worden bejegend en verzorgd als zij hulpbehoevend worden, wordt duidelijk als wij die ontwikkeling bezien vanuit het perspectief van reciprociteit. En wat er gebeurd is met reciprociteit in onze zorg voor ouderen wordt duidelijk als wij een blik werpen op een zorgsysteem waar de staat nog geen enkele bijdrage levert. Mijn onderzoek onder ouderen in een dorp in Ghana biedt een treffend voorbeeld van zo'n 'ongeregeld' systeem. Daar staat of valt alles met reciprociteit en men aarzelt niet dat ook hardop en duidelijk te zeggen.

Het onderzoek

Het gaat hier om antropologisch veldwerk dat ik tussen 1994 en 1996 deed in Kwahu-Tafo, een dorp van zo'n 5000 inwoners in Ghana, ongeveer 150 km ten noorden van de hoofdstad Accra. De meeste bewoners van het dorp zijn Kwahu. Zij spreken Akan (Twi). Hun verwantschapstelsel is matrilineair. Landbouw is nog steeds het belangrijkste bestaansmiddel, hoewel dat steeds problematischer wordt. Om in deze tijd te kunnen overleven kan men beter een betaalde baan hebben of op een of andere wijze geld zien te verdienen. De Kwahu doen dat vooral door handel. De noodzaak om geld te verdienen heeft ertoe geleid dat veel bewoners het dorp verlaten hebben om elders hun geluk te beproeven, in de grotere steden van het land en - steeds vaker - buiten Ghana, in Amsterdam bijvoorbeeld. Voor de ouderen die achterblijven heeft dit allerlei gevolgen. Zo zijn er steeds minder familieleden die voor hen kunnen zorgen. Daar staat tegenover dat de afwezigheid van geld kunnen sturen om hun ouders of grootouders te steunen, maar dat gebeurt veel minder dan de ouderen zouden wensen. Vaak hebben de jongeren zelf moeite het hoofd boven water te houden en laten weinig van zich horen.

Het onderzoek bestond voornamelijk uit open gesprekken met zo'n 35 ouderen. Alle gesprekken werden opgenomen en uitgeschreven. Daarnaast legde ik dagelijks vele korte bezoeken af die mij een indruk gaven hoe het eraan toeging in het dagelijks leven van de ouderen. Ik praatte met familieleden, vrienden en bekenden en probeerde me op die manier een beeld te vormen van hoe een en ander in zijn werk ging en waarom het zo ging. Verder trachtte ik deel te nemen aan allerlei activiteiten waar ouderen bij betrokken waren. Ik ging met enkelen die nog actief waren naar het land om daar te werken, ik zat met ze langs de weg, voor het huis of in de palmwijnbar, ik ging met ze naar kerkdiensten en woonde begrafenissen bij waar ze soms (als overledene) een gewichtige rol speelden en soms een (zeer betrokken) bijrol. Een ander onderdeel van

het onderzoek bestond uit 'focus groep discussies' met acht tot twintig mensen over diverse onderwerpen betreffende ouderdom. Die discussies werden eveneens opgenomen en uitgeschreven.

Het onderzoek begon met algemene vragen: Wat betekent het om oud te zijn? Hoe zien de ouderen zichzelf? Hoe zien de anderen hen? Hoe worden zij verzorgd als ze hulpbehoevend worden? Wat is er in de afgelopen decennia veranderd voor ouderen? Vanuit die algemene vragen kwamen concrete onderwerpen naar voren die de ouderen en hun omgeving zelf aandroegen in de gesprekken. Die onderwerpen leidden weer tot nieuwe vragen en inzichten over bijvoorbeeld respect, wijsheid, hekserij, geld, een huis bouwen en seksualiteit.⁷ In dit artikel concentreer ik mij op reciprociteit. Daar draait het om in de zorg van ouderen, werd mij keer op keer verzekerd. Wat bedoelde men daarmee?

Reciprociteit in Kwahu-Tafo

Uit de gesprekken en observaties bleek dat de mensen in Kwahu-Tafo vinden dat ouders die echt voor hun kinderen gezorgd hebben, recht hebben op goede zorg van hun kinderen als ze oud zijn. Als ze geen goede ouders geweest zijn, hebben ze dat recht 'verbeurd'. Dat wil echter niet zeggen dat het altijd ook zo gaat. Soms zijn kinderen eenvoudig niet in staat die goede zorg te bieden en soms krijgen ouders die dat niet 'verdiend' hebben wel een uitstekende verzorging. Enkele voorbeelden:

Agya Mensah, blind en volgens eigen zeggen 99 jaar oud, wordt verzorgd door zijn dochter Veronica. Zij heeft zo'n tien jaar geleden haar echtgenoot verlaten om voor haar hulpbehoevende ouders te zorgen. Haar moeder is vijf jaar geleden overleden. Ik vraag haar waarom zij en niet iemand anders van de kinderen deze taak op zich genomen heeft. 'Niet alle vingers zijn even lang', antwoordt ze eerst, waarmee ze bedoelt dat iedereen zijn eigen karakter heeft. Even later vertelt ze dat de ouders lange tijd voor haar kinderen hebben gezorgd, terwijl zij bij haar echtgenoot in Kumasi, 100 km weg, verbleef. Misschien is dat de reden dat zij zich het meest aangesproken voelt voor haar ouders te zorgen. Zij wil iets terugdoen.

Mr. H. is een oudere man die er ellendig aan toe is, maar, wordt mij verteld, het is zijn verdiende loon. Toen hij jong was kreeg hij een baan als 'pupil teacher' en katechist. Daarna vertrok hij naar de Volta Region waar hij als schoenmaker werkte. Hij kreeg daar twee kinderen bij een vrouw met wie hij enige jaren getrouwd was. Vervolgens keerde hij terug naar Kwahu-Tafo waar hij korte tijd voor de katholieke kerk werkte. Daarna ging hij terug naar de Volta Region en hervatte zijn werk als schoenmaker. Toen hij ziek werd, keerde hij opnieuw terug naar Kwahu-Tafo waar hij twee zusters en vele andere familieleden had wonen. Niemand

was echter bereid hem te helpen in zijn ziekte omdat hij ook niemand had geholpen toen hij zelf nog gezond was. De zus die hem de hoogstnoodzakelijke zorg geeft, klaagt dat hij drinkt en de kleren die hij krijgt verkoopt om drank en loten te kopen. Hij slaapt een groot deel van de dag en is soms zelfs te lui om naar het toilet te gaan. Dan doet hij zijn behoefte in de kamer en verwacht dat anderen het opruimen.

Opanyin-Dadeè is het tegenovergestelde van Mr. H. Hij is in alle opzichten een geslaagd man. Hij heeft fortuin gemaakt met de verbouw en verkoop van cacao en in de handel. Hij heeft ongeveer vijf huizen gebouwd in het dorp en staat bekend als een vrijgevig en hartelijk persoon. Zijn kinderen dragen hem op handen. Als ik in gesprekken het idee van 'succesvol oud' ter berde bracht, werd zijn naam in negen van de tien keer als voorbeeld genoemd. Toen ik hem vroeg hoe het kwam dat het hem zo goed ging op zijn oude dag, antwoordde hij:

Ik heb vooruitgekeken. Toen ik jong was, besepte ik dat ik eens oud zou zijn en niet meer zou kunnen werken. Daarom heb ik toen hard gewerkt om een basis te leggen voor mijn oude dag. Nu ben ik oud, maar ik ben heel gelukkig. Ik heb goed voor mijn kinderen gezorgd en nu zorgen ze voor mij. Ze geven me eten en kleren en alles wat mij gelukkig maakt.... Ik heb geen zorgen. Kun je je dat voorstellen? Ik zit gezellig met mijn kinderen te praten.

In een discussie met enkele vrouwen vroeg ik naar hun mening over de positie van ouderen in hun dorp. Ze antwoordden dat velen er slecht aan toe waren, niet omdat ze geen familie hadden, maar omdat die familie zo weinig voor hen deed. Alleen na hun dood, bij de begrafenis, zag je dat ze familie hadden. Tijdens de laatste jaren van hun leven hadden ze het echter slecht. Waarom?, vroeg ik. Als vanzelf begonnen de vrouwen te praten over oudere mannen. Als het hun slecht ging, dan wisten zij wel wat de reden was. Een van hen:

De meeste mannen helpen hun vrouw niet in de zorg voor de kinderen om ze rijk en succesvol te maken. Als de ouders oud worden en zij hebben niet goed voor de kinderen gezorgd, dan hoeven ze ook geen zorg van hun kinderen te verwachten. De abusua (grootfamilie) verwacht dat je eigen kinderen voor je zorgen als je oud bent. De abusua kan niet zo goed zorgen als de kinderen. Als je kinderen niet rijk en belangrijk zijn, zal je oude dag heel moeilijk worden.

Een andere vrouw voegde daaraan toe:

Wat er ook gebeurt, als de ouders voor hun kinderen gezorgd hebben, dan zullen de kinderen dat ook voor hen doen.. Zelfs als ze buiten het dorp wonen, of buiten Ghana, zullen ze geld sturen. Ze zullen een regeling treffen met vrienden die dichtbij wonen dat die voor hun ouders zorgen.

Een van de vrouwen gaf het volgende voorbeeld:

Een vrouw in mijn familie die zelf geen kinderen had, hielp haar zus bij de zorg voor haar kinderen. Ze verkocht kenkey (voedsel gemaakt van maïs) en gebruikte het geld voor de kinderen van haar zus. Deze vrouw is pas gestorven en je had de doodkist moeten zien die de kinderen voor haar gekocht hadden. Eerlijk, ik heb nog nooit zo'n mooie kist gezien in Kwahu-Tafo. Alle kinderen noemden haar Maame. Als je geen lid van de familie was, zou je nooit weten dat deze

vrouw geen kinderen had.... Normaal gesproken interesseert het mij niet of de kinderen van mijn zus naar school gaan of niet; of ze honger hebben of niet. Maar zij gebruikte haar geld voor de kinderen van haar zus. Het eind van het verhaal is: Wie goed doet, goed ontmoet (Sè woyè a, ena yèyè bi ma wo).

De hoge frequentie van scheidingen op late leeftijd moet ook gezien worden in het licht van reciprociteit. Veel mannen investeren weinig in hun huwelijk. Een vrouw voelt zich in dat geval niet verplicht voor haar man te blijven zorgen als deze hulpbehoevend wordt. Hij heeft haar in het verleden weinig gegeven en heeft nu helemaal niets meer te bieden. Zij keert daarom liever terug naar haar eigen familie, waar zij kan rekenen op de hulp van kinderen en andere familie als zij zelf hulpbehoevend wordt. De vrouwen met wie ik een groepsgesprek voerde hadden een uitgesproken mening:

Sommige mannen drinken en als ze dronken zijn, luisteren ze nergens meer naar. Ze beginnen ons te stompen en te slaan. Als je naar het land gaat, willen ze niet mee. De vrouw gaat werken op het land, komt thuis en kookt het eten. Als die mannen een andere vrouw zien, gaan ze erachter aan. Als je er iets van zegt, worden ze kwaad. Voor de vrouw is dit niet meer uit te houden en zij verlaat hem om een plek te vinden waar zij uit kan rusten. Als ze gaat, gaat ze met haar kinderen. In dit dorp zijn er massa's kinderen die alleen bij hun moeder wonen. De vaders betalen zelfs geen schoolgeld met alle gevolgen vandien voor het onderwijs van de kinderen. Het is algemeen bekend dat deze mannen, als ze ouder worden, eenzaam worden.

Agya Kwaku Martin had alles in zich om een geslaagde en tevreden oude man te worden. Hij was in zijn tijd een van de weinigen die het diploma van de 'middle school' haalden. Daarna was hij ongeveer tien jaar onderwijzer in diverse plaatsen. In de jaren zestig opende hij een boekwinkel in Kwahu-Tafo waar hij vooral schoolboeken en schriften verkocht. Hij had een cacao 'farm' en van zijn geld bouwde hij een huis. Hij behoorde tot de notabelen van het dorp. Zijn beste vrienden waren de hoofdonderwijzer van de Methodistschool en de secretaris van de Paramount Chief. Hij was gevat en mensen praatten graag met hem. Hij trouwde vijf maal en kreeg twintig kinderen die hij allemaal naar school liet gaan.

Toch waren zijn laatste levensjaren ellendig en eenzaam. Zijn vrouw was gestorven en al zijn kinderen woonden elders. Bij mijn laatste bezoek tref ik hem aan als een hoopje dunne ellende op een kale matras. De lucht is bedompt. Op een vies rond tafeltje staat een kroes water. Op de stoel ernaast een emmer met urine. Hij is blind. Als we zitten te praten komt een jongen van een jaar of twaalf de emmer legen. Het is een kind van een van de kamerhuurders in zijn huis. 'Cruel tenants', noemt hij ze. De jongen probeert voortdurend zijn geld te stelen, zegt hij. Is er geen kleinkind die dit werk kan doen? Hij vertelt me dat er in het hele huis geen enkel familielid woont.

Een paar maanden na mijn laatste visite is Kwaku Martin gestorven. Een vriend stuurde mij het programma van de begrafenis. Een indrukwekkend programma met twee foto's van de overledene in zijn gloriejaren.

Hoe is het te verklaren dat de kinderen hun vader zo aan zijn lot overlieten en pas in actie kwamen toen de man gestorven was? Het antwoord kwam van een dorpsgenoot die ik in Nederland ontmoette: Het was algemeen bekend dat de oude man tijdens zijn leven bijna niets gedaan had om zijn kinderen vooruit te helpen.

Reciprociteit heeft echter geen voorspellende kracht als het gaat om kwaliteit van zorg. Mensen wijken voortdurend af van de regels die zij zelf formuleren of zien wegens armoede geen kans passende zorg te bieden.

Maame Mercy Ofori, ongeveer 71 jaar, is blind. Een been is geamputeerd na een ongeluk op het land. Ze woont in een klein kamertje van het huis van haar zoon, nauwelijks meer dan een hut. Haar toestand is erbarmelijk. Als het hard regent wordt alles in haar kamer nat. Gedurende een groot deel van de dag is zij alleen. De zoon en zijn vrouw moeten naar hun tuin, hun kinderen gaan naar school. Ze zit uren op een cementblok in de deuropening. Niemand bezoekt haar en voorbijgangers zijn er nauwelijks, want het huis ligt ver buiten het dorp en het voetpad loopt achter het huis. Tijdens mijn laatste visite, tussen twee regenbuien door, vind ik haar opgesloten in haar eigen kamer. Ze zit roerloos in het dubbele donker van haar vertrek. De vloer is modderig. De lucht is te snijden.

De zoon spreekt met veel affectie en respect over zijn moeder. Hij heeft zijn baan als elektriciën in een andere plaats opgegeven om voor haar te komen zorgen. Zijn vrouw en kinderen zijn hem gevolgd. Hij kan als elektriciën echter niet aan werk komen en is 'boer' geworden. Het gaat hem financieel niet goed en hij kan zijn moeder - en zijn gezin - slechts het hoogstnoodzakelijke bieden.

Er zijn echter ook positieve uitzonderingen. Nana Kwaku Agyei werd door velen gezien als iemand die zich niet bijster hard voor zijn vrouw en kinderen had ingespannen. Hij was er dan ook tamelijk slecht aan toe. Zijn vrouw had hem na meer dan dertig jaar verlaten en hij woonde in een bouwvallige kamer in het huis van mensen die niet eens met hem verwant waren. Ze hadden hem het vertrek uit medelijden gegeven. Tegen het einde van zijn leven veranderde zijn situatie echter radicaal. De zoon van een van zijn twee zusters bouwde een nieuw huis en nodigde de oude man en zijn twee zussen uit om erin te komen wonen. Hijzelf woonde elders in het dorp. Vanaf dat moment kookten de beide oude vrouwen dagelijks eten voor hem. Enkele maanden daarna stierf hij. Tijdens een gesprek met zijn jongste dochter vertelde deze het volgende: *Mijn vader had twee zussen. Hij trok zich het lot aan van de kinderen van een van hen, maar deed niets voor de kinderen van de ander. Het was echter de zoon van de laatste die het huis gebouwd heeft en zich over mijn vader ontfermde tegen het eind van zijn leven. Ik herinner me nog dat deze neef naar de middelbare school ging. Hij kwam mijn vader om geld vragen omdat zijn eigen vader gestorven was. Mijn vader antwoordde dat hij geen geld had. Daarop ging hij naar binnen en kwam terug met zes avocado's. De neef nam de avocado's aan, bleef enige ogenblikken staan en vertrok zonder iets te zeggen. Mijn vader heeft dus nooit iets gedaan voor de neef die het huis voor hem gebouwd heeft.*

Hier was geen sprake van reciprociteit in de enge betekenis van het woord maar ging het om prestige. Duidelijk was dat de neef het huis vooral tot meerdere eer en glorie van zichzelf had gebouwd. Er is nauwelijks iets wat meer bewondering wekt dan het bouwen van een huis voor de familie. Het is een van de meest overtuigende bewijzen van een geslaagd leven. Alleen wie zijn kinderen een hoge opleiding heeft gegeven, oogst nog meer bewondering. Dat de neef zijn oom een kamer gaf in het nieuwe huis verhoogde zijn prestige nog meer: een oom die zo weinig voor hem gedaan had. Het gebaar toonde zijn grootmoedigheid.

Reciprociteit en 'succesvol oud': Ghanees-Nederlandse vergelijkingen

Als ik ideeën over ouderdom en zorg en daarmee samenhangende praktijken in Kwahu-Tafo vergelijk met wat mij vertrouwd is in de Nederlandse samenleving, dan springen enkele significante verschillen in het oog. 'Succesvol oud' is een compliment dat wordt toegekend aan degene die op hoge leeftijd zijn (of haar) autonomie heeft bewaard en nog actief deelneemt aan het maatschappelijk leven. Garfein en Herzog, die liever spreken van 'robuust oud worden', meten 'succesvol oud' af aan vier criteria: functionele status (wat neerkomt op fysieke activiteiten), affectieve status (afwezigheid van mentale-stresssymptomen), cognitieve status (abstract redeneren en geheugen) en productiviteit (deelname aan - betaald of vrijwillig - werk).⁸ Deze criteria worden bij elkaar gehouden door het principe van zelfstandig kunnen functioneren. 'Zolang mogelijk zelfstandig', zoals Steverink treffend zegt in de titel van haar proefschrift.⁹ Afhankelijkheid is een teken van een niet geslaagde ouderdom. De volgende uitspraak van een Nederlandse vrouw (84 jaar) is kenmerkend: 'Ik heb me altijd kunnen redden. Het ergste nu is het feit dat ik niet meer alles kan en dat ik zo af en toe hulp moet vragen. Het afhankelijk zijn van anderen is het ergste wat me overkomt. Voor mij mag het afgelopen zijn....'¹⁰

Het is geen toeval dat reciprociteit in de beschouwingen over 'succesvol oud' niet voorkomt. Reciprociteit impliceert immers afhankelijkheid, weliswaar verdiende afhankelijkheid, maar niet-temin. Het idee dat men op zijn oude dag beloond wordt voor al het goede dat men zijn leven aan anderen, met name aan de kinderen, gedaan heeft wordt in onze cultuur als vernederend ervaren. De meest uitgesproken zin in gesprekken met ouderen over hun relatie met hun kinderen luidt: 'Ik wil mijn kinderen niet tot last zijn'. En hij wordt het frequentst gebruikt door degenen die er het meeste recht op hebben de kinderen tot last te zijn. Deze zin, die bijna de status van spreekwoordelijk gezegde heeft bereikt, wekte ongeloof bij Indiase onderzoekers in Nederland.¹¹ Vatuk schrijft dat in India de reciproke verplichting

ting van kinderen om voor hun ouders te zorgen 'axiomatisch' is:¹² *Parents do not hesitate to make clear that they have definitive expectations of their children. They do not consider it inappropriately guilt inducing to impress upon their children - of any age - how great the personal sacrifice associated with raising them was.*

Ook mijn Ghanese vrienden schudden hun hoofd vol verbazing en ongeloof als ik vertelde dat mijn moeder haar kinderen niet tot last wilde zijn. Hoe zou een moeder haar kinderen ooit 'tot last' kunnen zijn?

Voor *Opanyin Dadeè* was afhankelijkheid juist het bewijs, de bekroning van een geslaagd leven, 'oogsttijd'. Zoals we gezien hebben beroemde hij zich erop dat hij nu niets hoefde te doen. Zijn kinderen zorgden voor hem. Afhankelijkheid, culminerend in een eervolle begrafenis die anderen voor je organiseren, is de voltooiing van reciprociteit. Ook in de Molukken, door Vloeberghs beschreven, heerst deze positieve waardering van op zijn lauweren te mogen rusten.¹³ In onze samenleving is die reciprociteit overbodig en kan men zich dus veroorloven hem af te wijzen. De staat zorgt voor de oudedagsvoorziening en de verzekering of de erfenis van de overledene betaalt de begrafenis.

Wilson, die onderzoek gedaan heeft in Londen, merkt op dat geld van vitaal belang is voor ouderen. Als reciprociteit tussen ouderen en hun kinderen of burens mogelijk is zonder dat daar enig geld aan te pas komt, is dat te prefereren, maar zulke gevallen zijn uitzonderlijk. Om hun autonomie te behouden maakten deze ouderen op subtiele wijze gebruik van financiële beloningen.¹⁴ Als zij financieel daartoe in staat zijn, proberen ouderen tot het eind, meer te geven dan te ontvangen op materieel gebied. Marokkaanse oudere vrouwen in Nederland krijgen echter wel geld van hun kinderen (mannen niet), gewoonlijk alleen kleine bedragen. Een van hen: 'Mijn kinderen stoppen mij altijd wat geld toe zodat ik iets voor mezelf heb, iets voor mezelf kan kopen.'¹⁵

Het Ghanese systeem van reciprociteit heeft zijn charme, als het werkt. Bovendien is het een rechtvaardig systeem. Men krijgt waar men recht op heeft, of juist nog: men krijgt niet waar men geen recht op heeft. Er zijn geen 'free riders'. In Nederland is het systeem, in die zin niet 'eerlijk' en verliest daardoor ook iets van zijn schoonheid en sociale betekenis. Materiële voorzieningen zijn er gewoon, het zijn zakelijke diensten waar men recht op heeft. In Kwahu-Tafo zijn de materiële en emotionele zorg met elkaar verweven. Geld, voedsel, diensten zijn blijken van genegenheid en dankbaarheid. Van der Veen heeft treffend opgemerkt dat in Nederland het emotionele juist zoveel mogelijk van de fysieke zorg gescheiden wordt. Ouderen hebben het gevoel dat zij door

hun kinderen niet tot last te zijn, dezen nog emotioneel aan zich kunnen blijven binden. Het vermijden van materiële en financiële afhankelijkheid schept ruimte voor die emotionele band.¹¹

Heb ik de verschillen tussen Kwahu-Tafo en Nederland niet overdreven? Na de contrasten geschetst te hebben zie ik overal ook gelijkenissen. Ondersehat ik niet wat kinderen en kleinkinderen in de Nederlandse samenleving voor hun ouderen doen? Uit onderzoek is gebleken dat meer dan negentig percent van de Nederlandse ouderen minstens iedere week contact hebben met hun kinderen.¹⁶ Slechts twee percent van de ouderen woont in een verpleeghuis waar de zorg aan niet-familieleden wordt overgedragen (al ligt dat percentage boven de 85 veel hoger). Het lijkt dus nogal 'mee te vallen'.

Ook de scheiding tussen emotionele en materiële zorg is misschien te absoluut gesteld. De zoon die de financiële zaken van zijn 92-jarige moeder verzorgt, wordt door haar geprezen. 'Laat dat maar aan Jan over.' Ze is trots op hem. Haar dochter die altijd voor haar klaar staat en iedere week met haar naar de markt gaat om koekjes en andere 'lekkere dingen' (voor de visite) te kopen, wordt niet minder gewaardeerd. En over haar schoonzoon die haar slot repareert en allerlei andere klusjes voor haar doet, zegt ze: 'Paul kan alles.' In de praktische zorg zit veel emotie en niet alleen als die zorg van familieleden of vrienden komt. Ook bij de professionele zorg zitten veel 'schatten'.

De situatie van ouderen is ambigu. In de ene cultuur wordt de autonomie gepredikt maar weet men zich heimelijk afhankelijk, in de andere verkondigt men de deugd van afhankelijkheid en wederzijdse verplichting maar verlangt men eigenlijk naar zelfstandigheid. Wat ouderen 'overal' lijken te willen en wat zij, zonder het zo te noemen, als 'succesvol oud' beschouwen, is dat ze niet in een leeg nest achterblijven. Wie door iedereen verlaten wordt, heeft niet goed geleefd. De emotionele band die ouderen in onze maatschappij trachten aan te houden met kinderen, kleinkinderen en anderen verschilt niet wezenlijk van wat de oude man Dadeè verwoordde toen hij pochte dat zijn kinderen alles voor hem kochten wat hij nodig had.

Zowel Nederlandse als Ghanese ouderen willen dat hun kinderen het verder schoppen dan zij. Als dat lukt, bewijst dat het succes van hun eigen leven. Ouderen zijn trots op de successen van hun nazaten (en kunnen daar, tot vervelens toe over opscheppen tegenover anderen). Zij kunnen die successen bovendien goed gebruiken als troost bij eventuele eenzaamheid: mijn zoon heeft het zo druk - met belangrijke dingen - dat hij geen tijd heeft om te komen.

De twee 'echte', objectieve verschillen tussen Ghana en hier hebben betrekking op de woonsituatie en op financiën. Ouderen in Kwahu-Tafo wonen nooit alleen in een huis en ook nooit in een 'tehuis' waar anderen voor hen zorgen. Nagenoeg alle ouderen wonen thuis of bij een familielid. Zelfs als alle kinderen en kleinkinderen vertrekken, zijn er anderen met wie wel een familieband bestaat. Waar een biologische of aanverwante verbinding ontbreekt, wordt er een gecreëerd. Een jonge vrouw die bij een oude man in hetzelfde huis woonde en soms voor hem kookte en andere kleine diensten verrichtte, noemde hem *Nana* (grootvader). Toen ik haar vroeg of de man letterlijk haar grootvader was, legde zij mij uit dat zij in het verleden ooit bij een dochter van de oude man in huis had gewoond. Vandaar 'grootvader'. Van bloedverwantschap was geen sprake. Kwaku Martin klaagde dat er in zijn huis alleen 'cruel tenants' woonden, maar hij zei dat op een moment dat hij bitter gestemd was. De huurders zelf noemden hem *Agya* (vader). Wie bij elkaar in huis wonen, letten op elkaar en zorgen voor elkaar. Die zorg mag miniem zijn, maar niettemin. Het is onvoorstelbaar dat mensen eten zonder een ouder iemand in hetzelfde huis iets te geven als deze niets heeft. Dit bij elkaar wonen, zou men kunnen zeggen, is een infrastructureel verschil tussen Kwahu-Tafo en hier. Garantie voor *adequate* zorg biedt dat verschil echter niet. Ook in een vol huis kunnen ouderen honger lijden, eenzaam zijn en vervuilen. Het tweede 'objectieve' verschil heet armoede, op macro- en op micro-niveau. De Ghanese staat levert geen bijdrage aan de materiële voorzieningen die nodig zijn voor een leefbare oude dag terwijl kinderen en kleinkinderen zich vaak gedwongen zien de ouderen veel minder te geven dan zij zouden willen.

Conclusie

Waar reciprociteit werkt, geeft zij diepte en schoonheid aan de zorg voor ouderen. Die zorg is niet vernederend, niet pijnlijk, maar een erkenning van de verdiensten van de oudere persoon, een eerbetoon. De zorg, zou men kunnen zeggen, bevat de 'ziel' van wederzijdse betrokkenheid, dat principe dat de Maori *hau* noemen. Maar de nadruk op reciprociteit in Kwahu-Tafo is geen waterdichte garantie dat men op oudere leeftijd werkelijk goed verzorgd wordt als men zich tijdens zijn leven verdienstelijk heeft gemaakt. In mijn beschrijving heb ik een voorbeeld van onverdiende verwaarlozing gegeven. Ik had er nog meer kunnen noemen. Naast de bewondering voor ontroerende voorbeelden van persoonlijke zorg werd ik ook dagelijks geconfronteerd met de triestheid van eenzame en verwaarloosde ouderen. Op zulke momenten was het niet moeilijk

te kiezen tussen het Ghanese systeem met zijn schoonheid maar onzekerheid en het Nederlandse dat misschien zakelijker is maar wel meer zekerheid biedt. Veel Ghanese ouderen die mij vroegen hoe de situatie in Nederland was, dachten er net zo over. Het leek hun wel wat in Nederland oud te mogen zijn....

Zo leerde deze vergelijking mij niet alleen de charmes van 'ginds' en de gebreken van 'hier', maar ook de voordelen van oud-zijn en ouderen-zorg in onze eigen maatschappij.

Literatuur

1. Mauss M. *The gift*. London: Routledge & Kegan, 1970 (1925).
2. Malinowski B. *Argonauts of the Western Pacific*. New York: Dutton, 1922.
3. Sahlins M. *Stone age economics*. London: Tavistock, 1974.
4. Komter A, Schuyt K. Wegen van wederkerigheid: Geefrelaties tussen ouders en kinderen. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 1994; 21: 16-36.
5. Bourdieu P. *Outline of a theory of practice*. Cambridge: Cambridge University Press, 1977.
6. Regt A de, Geld en gezin: Financiële en emotionele relaties tussen gezinsleden. Amsterdam: Boom, 1993, p. 163.
7. Geest S van der, Oud in een Ghanese dorp: Beeld en ervaring. *Medische Antropologie* 1997; 9: 74-89.
8. Garfrein AJ, Herzog AR. Robust aging among the young-old, old-old, and oldest-old. *J Gerontol: Soc Sci* 1995; 50B: S77-S87.
9. Steverink N. Zolang mogelijk zelfstandig. Naar een verklaring van verschillen in oriëntatie ten aanzien van opname in een verzorgingstehuis onder fysiek kwetsbare ouderen. Amsterdam: Thesis Publishers, 1996.
10. Slotboom B. Een wankel houvast: Het perspectief van ouderen op geneesmiddelengebruik. Doctoraal scriptie Antropologie, Universiteit van Amsterdam, 1997, p. 38.
11. Veen KW van der, Zelfbeschikking in afhankelijkheid? De ambiguïteit van ouderenzorg in Nederland. In: Geest S van der, red. *Ambivalentie / ambiguïteit: Antropologische notities*. Amsterdam: Het Spinhuis, 1995, p. 57-65.
12. Vatak S. 'To be a burden on others.' Dependency anxiety among the elderly in India. In: Lynch OM red. *Divine passions. The social construction of emotion in India*. New Delhi: Oxford University Press, 1990, p. 64-88.
13. Vloeberghs E. Zich neervlijen in een warm bad: Succesvol ouder worden op de Molukken. *Medische Antropologie* 1997; 9: 23-40.
14. Wilson G. Money and independence in old age. In: Arber S, Evandrou M eds. *Ageing, independence and the life course*. London: Jessica Kingsley, 1993, p. 46-64.
15. Abraham E. Oude mensen zijn als bomen die schaduw geven. Oudere Marokkaanse vrouwen en mannen in de Nederlandse verzorgingsstaat. Amsterdam: Het Spinhuis, 1996, p. 86.
16. Dykstra P, Knipscheer K. The availability and intergenerational structure of family relationships. In: Knipscheer CPM et al, eds. *Living arrangements and social networks of older adults*. Amsterdam: VU University Press, 1995, p. 37-59.

Aanvaard: juli 1998

Verpleeghuisdagbehandeling: een groeiende functie voor een tamelijk vast omschreven doelgroep

J.M.G.A. Schols, D.H.M. Frijters, R.T.C.M. Koopmans, J.P.M. Diederiks, F. Sturmans en H.F.J.M. Crebolder

Samenvatting

Dit betreft een descriptief onderzoek naar de kenmerken van in 1995 opgenomen en ontslagen verpleeghuisdagbehandelingspatiënten. Gegevens werden ontleend aan het landelijke SIG Verpleeghuis Informatiesysteem (SIVIS), een patiëntgebonden registratie, waaraan in 1995 meer dan 85% van de verpleeghuizen deelnam. Van de startende dagbehandelingspatiënten was 89% ouder dan 65 en 39% ouder dan 80 jaar; zij werden verder gekenmerkt door een slechts geringe oververtegenwoordiging van vrouwen (9% meer dan mannen) en door een morbiditeitspatroon van chronische aandoeningen (somatick: cva 45%; psychogeriatric: dementie 80%). Deze morbiditeit ging gepaard met een aanzienlijke invaliditeit en beperkingen van de mobiliteit. De meeste patiënten (78%) komen vanuit het eigen huis. Zowel somatische als psychogeriatric patiënten bezochten van opname tot ontslag gemiddeld driekwart jaar de dagbehandeling. Voor ruim 10% van de somatische en 40% van de psychogeriatric patiënten mondde de dagbehandeling uit in een (aansluitende) verpleeghuisopname. De afgelopen tien jaar is de dagbehandelingscapaciteit in Nederland fors toegenomen en parallel daaraan het aantal patiënten dat gebruik maakt van deze voorziening. Opmerkelijk daarbij is dat de gemiddelde hulpbehoefte en behandelduur in die periode ongeveer gelijk zijn gebleven.

Summary: Nursing home day-care: a growing function for a rather stable patient group. This article is a descriptive study of the characteristics of nursing home day-care patients in the Netherlands in 1995 at first admission and at discharge. Data were derived from the National Nursing Home Registration System (SIVIS), in which in 1995 over 85% of Dutch nursing homes participated. Newly admitted day-care patients are characterized by high age (89% older than 65 years), a distribution with (only!) 9% more women than men and a morbidity pattern of chronic somatic (cerebrovascular disease 45%) and psychogeriatric (dementia 80%) disorders. This morbidity pattern was associated with a considerable degree of disability, in particular regarding the activities of daily living and mobility.

Most patients (78%) come from their own homes. The average length of stay from admittance to discharge, for both somatic and psychogeriatric day-care patients was nine months. For about 10% of the somatic patients and 40% of the psychogeriatric ones ambulatory day-care resulted in (subsequent) admission to the nursing home itself. In the last decade nursing home day-care capacity has increased rapidly and parallel to this also the number of day-care patients. Remarkably the average level of disability and the average period of treatment of nursing home day-care patients has remained approximately the same in this period.

Trefwoorden: verpleeghuisdagbehandeling, patiëntkenmerken

Tijdschr Gerontol Geriatr 1998;29:244-9

drs. JMGA. Schols, verpleeghuisarts, directeur patiëntenzorg, Streekverpleeghuis de Riethorst, Geertruidenberg.

dr. DHM. Frijters, onderzoeker Vakgroep HSV, Vrije Universiteit Amsterdam en werkzaam bij de SIG-Zorginformatie te Utrecht.

dr. RTCM. Koopmans, verpleeghuisarts, Vakgroep HSV, Katholieke Universiteit Nijmegen en verpleeghuis Joachim en Anna te Nijmegen.

dr. JPM. Diederiks, universitair hoofddocent, Vakgroep Medische Sociologie, Universiteit Maastricht.

prof. dr. F. Sturmans, directeur GGD Rotterdam en bijzonder hoogleraar epidemiologie en gezondheidsbeleid, Erasmus Universiteit Rotterdam.

prof. dr. HFJM. Crebolder, hoogleraar huisartsgeneeskunde, Vakgroep Huisartsgeneeskunde, Universiteit Maastricht.

Correspondentie:

Drs. J.M.G.A. Schols, De Riethorst, Postbus 35, 4930 AA Geertruidenberg.

Inleiding

De laatste tien jaar heeft een forse groei te zien gegeven van de verpleeghuisdagbehandeling. Verklaringen hiervoor zijn de vergrijzing van de bevolking, de wens van de meeste hulpbehoevende ouderen en chronisch zieken om zolang mogelijk in de eigen woonomgeving te blijven én het op zorgsubstitutie gerichte overheidsbeleid, dat een accent legt op de thuiszorg in het algemeen en de ondersteuning hiervan in het bijzonder.¹

Het aantal dagbehandelingsplaatsen steeg van 2.583 in 1985 tot 3937 in 1995 (1.919 somatische en 2.018 psychogeriatriche). Op deze plaatsen werden in 1995 ongeveer 14.000 patiënten ambulantly behandeld.^{2,3}

De invulling en de functie van de semimurale